

УДК 1.009.14:81

Б 61

Тетяна БІЛЕНКО

ГЕРМЕНЕВТИЧНІ АСПЕКТИ МОВНОЇ ГРИ (контекст екзистенції)

Комунікативний процес характеризується невичерпною вербальною варіативністю, адже слово у спілкуванні ніколи не буває нейтральним. воно завжди має характеристику суб'єкта, який його вживає. Мовна гра – це одна з найхарактерніших рис спілкування, а ставлення до вимовленого і почутого значною мірою залежить від герменевтичної обізнаності.

Ключові слова: мовна гра, герменевтика, слово, вербальне спілкування, модальність слова, екзистенція.

Постановка проблеми. Герменевтика, мовна гра, екзистенція, зведені разом, виявляють правдиву суть людської життєдіяльності, адже вони практично нероздільні і всюдисущі. Герменевтика маніфестує себе щомиті у кожному слові, оскільки всі слова неоднозначні, тому й потребують при вживанні пильного контролю; мовна гра завжди приховано наявна в комунікаційному процесі (попри бажання комунікантів); екзистенція характеризується “поза межовістю” існування людини в світі, тобто унікальною неповторністю: кожна людина – штучний (поодинокий) представник людського роду. У словнику читаємо: “Штука 1. Окремий предмет із загалу однорідних, який беруть за одиницю рахунку” [6, 1408.]. У сучасному світі розмаїті аспекти комунікаційного процесу перебувають у центрі уваги науковців, адже життя суспільства значною мірою залежить від компетентності та ерудиції партнерів соціально-політичного дискурсу. У живому спілкуванні слово набуває додаткового емоційного забарвлення від суб'єкта мовлення, а суб'єктивна реальність людини виявляється когнітивно та цілісно у

творчо-діяльному процесі. Комунікативні ситуації маніфестуються у розмаїтих мовленнєвих актах, різновидом яких можна вважати мовну гру.

Аналіз мовної комунікації, гадаю, треба починати *ab ovo* – з Арістотеля. У праці “Про тлумачення” він слушно твердить: “Речь есть такое смысловое звуко сочетание, части которого в отдельности что-то обозначаю как сказывание, но не как утверждение или отрицание; я имею в виду, например, что “человек” что-то, правда, обозначает, но не обозначает, есть ли он или нет; утверждение же или отрицание получается в том случае, если что-то присоединяют... Всякая речь что-то обозначает, но не как естественное орудие, а... в силу соглашения. Но не всякая речь есть высказывающая речь, а лишь та, в которой содержится истинность или ложность чего-либо; мольба, например, есть речь, но она не истинна и не ложна” [2, 95]. Звернувшись до ХХ ст., у Вітгенштайна читаємо про суть людської мови: “Слова певної мови дають назви предметам; речення є сполученнями таких назв. – У цьому образі мови ми знаходимо джерело такої думки: кожне слово має значення. Це значення підпорядковане слову. Воно є предметом, за який відповідає слово” [7, 92].

Значну увагу дослідженню обраних понять приділяли Е. Берн [2], Г. Г. Гадамер, Дж. Серль, Г. Вежбіцька, Л. Вітгенштайн, Д. Девідсон, Ж.-Ф. Ліотар, М. Гайдеггер, Й. Гейзінга [10], Д. Франк, К. О. Апель [1], Ж.-П. Сартр [9] та інші, а з вітчизняних науковців передовсім треба назвати С.Кримського, М. Поповича, І.Бичка [4], А. Ішмуратова. Привертаю увагу до твердження Сартра: “екзистенціалізм – це гуманізм”. Він наполягає, що *існування передує сутності*, тобто духовна складова людини зумовлює її сутність, людина *здобуває* сутність у процесі існування: воно вже є, а сутність настане згодом, до цього призведе екзистенція (існування) [9, 321]. Наголосимо: існування триває в суспільстві, яке занурене в мову, в розуміння, тлумачення, у мовну гру. Вітгенштайн пояснював, що “загальне поняття значення слів затуманює функціонування мови, – крізь той туман неможливо чітко розгледіти, як вона функціонує насправді. – Туман розвіюється, коли ми вивчаємо мовні явища на примітивних прикладах їхнього застосування, в яких чітко видно призначення і функціонування слів”.

У практиці вживання мови “одна сторона вигукує слова, а друга відповідно до них діє; натомість у вивченні мови ми спостерігаємо *інше* явище: учень *називає* предмети. Тобто вимовляє слово, коли вчитель показує на будівельний блок... учень повторює слова за вчителем – обидва ці явища мовоподібні” [7, 95]. Це нагадувало Вітгенштайнові одну з тих ігор, за допомогою яких діти вивчають рідну мову, тож він вирішив: “Я називатиму такі ігри “мовними іграми” й часом уживатиму цю назву для котроїсь із примітивних мов... Я називатиму також “мовною грою” сукупність мови і діяльності” [7, 95].

Мета статті – з’ясувати специфіку взаємодії герменевтики і мовної гри в екзистенції людини, морального вибору слова в комунікації. Передовсім треба з’ясувати, що таке гра загалом. Якщо ставитись до неї як до безугавної забави, майже тваринного буяння емоцій та інстинктів, матимемо один варіант, якщо придивитись до послідовності дій, узгоджених попередньою домовленістю, – зовсім інший. Навряд чи зможемо відокремити діонісійне начало від аполлонівського, бо вони нероздільні з людською сутністю, лише виявляють її по-різному. Йоган Гейзінга зауважив, що гра старша за культуру, бо визначення культури стосується людського суспільства, а “тварини зовсім не чекали на появу людини, щоби вона навчила їх грати... людська цивілізація не додала ніякої істотної ознаки загальному поняттю гри” [10, 9 – 10]. Але гра, наголошував Гейзінга, переступає межі суто біологічної чи, у всякому разі, суто фізичної діяльності. Гра – змістова функція з багатьма гранями смислу... у всякому разі цим “сміслом” гри виявляє себе якийсь іматеріальний елемент у самій сутності гри”.

“Найважливіші види первинної діяльності людського суспільства все тісніше переплітаються із грою. Візьмемо мову, найперший і найвищий інструмент, створений людиною для того, щоби повідомляти, вчити, веліти. Мова, за допомогою якої вона розрізняє, визначає, констатує, коротше кажучи, називає, тобто підносить речі до сфери духу. Дух, що формує мову, щоразу перескакує, граючись, із рівня матеріального на рівень думки. За кожним виразом абстрактного поняття схований образ, метафора, а в кожній метафорі схована гра слів” [10, 14].

Наукових публікацій про екзистенцію дуже багато, ми розпочнемо розмову з її визначення у Філософському енциклопедичному словнику. Професор Ігор Бичко пише: “Екзистенція (від лат. *existo* існую) – специфічно людське існування у світі, що характеризується як “позамажеве” (трансцендентальне) відносно натуралістично-психологічних параметрів буття і як присутньо всезагальне – однократне, унікальне... Термін “Е.” походить від лат. дієслова *existere*, який, на відміну від дієслова *sistere*, що акцентує момент сталості існування – лишатися, утримувати, тривати тощо), означає процеси порушення сталості, виходу “за межі” її (виступати, виходити, виростати тощо). Це вказує на духовний характер специфіки людського існування на противагу існуванню матеріальних, субстанційних речей і явищ, оскільки духовність є унікальною ознакою людини... “Е.”, за *Гайдеггером*, є інтенційним щодо об’єктивного буття “буттям-свідомістю”, однократним і тому принципово неугальнюваним “тут(ось)-буттям”, лише “торканням” (а не просторовим “перебуванням в”), світлою плямою в бутті. Тому Е. завжди передує сутності (*Сартр*), що виступає похідною від Е. Звідси *свобода* Е., її принципова недетермінованість зовнішніми щодо духовності чинниками, укоріненість у душі, у “внутрішній людині”. [4, 187]

Специфіка герменевтичної практики значною мірою залежить від компетентності та сумлінності суб’єктів соціальної взаємодії. Також існують реальні можливості умисного спотворення герменевтичної процедури, коли нехтується обов’язкова адекватність перекладу. Але поняття адекватності має великий спектр значень, нюансів, особливостей, бо дотичне до невичерпного розмаїття виявів взаємодії суб’єктів соціальних процесів. Тут велика роль належить особистій культурі згаданих суб’єктів, їхній освіченості, фаховій компетентності, практичному досвіду, ретельності в роботі з текстом і, найперше, шанобливому ставленню до автора та його задуму...

Слово *герменевтика* таке багатозначне, що його важко остаточно локалізувати за сталими характеристиками. Здавалось би, що досить пам’ятати про основну місію того, що воно позначає, – здійснювати пов’язання слів, домагаючись оптимальної відповідності їх, уникаючи двозначностей та некоректності. Але

в тому схована неунікненна проблема, адже будь-яке слово має багато значень і характеризується валентністю, тобто здатністю незліченними варіантами поєднуватися з різними словами і створювати словосполучення з прямо протилежною векторною спрямованістю. Слово в жодному разі не можна уявляти нейтральною цеглинкою, яку легко використати в будь-якій послідовності і в першому-ліпшому комплекті, викладаючи стіну палацу чи хліва з таких самих цеглин. Своє внутрішнє єство слово виявляє по-різному, залежно від того виклику, який сприймає від іншого слова-партнера, вступаючи з ним у контакт. Воно має можливість актуалізувати єство інших слів, вступати з ними в контакт, але не водночас, адже встановлений зв'язок замикає ланцюг, ізолює слово від нових зв'язків. Позаяк тих "партнерів" може бути безліч, вони будуть масовано "витагувати" зі слова те, що під силу саме їм. Строкатий ланцюжок взаємопов'язань слів створює довільний-візерунок осмислених контактів, яким загрожує страхіття хаотичних зіткнень [8].

Для герменевтичного осягнення дійсності, зафіксованої вербальними засобами, необхідно враховувати специфіку тексту, який у дискурсі постає різножанровим. Жанрові ознаки впливають на смислову обтяженість слова, на його напругу у взаємодії з іншими словами та словосполученнями. Давній латинський вислів твердить, що коли двоє роблять те саме, то це завжди не те саме. *Si duo faciunt idem, non est idem*. Це стосується і сказаного: вимовляються ті самі слова, але віщують вони різне, не те саме. Слово **звучить однаково**, але навіть у момент його звучання сучасниками **сприймається по-різному**. Герменевтика – це сукупність правил тлумачення тексту у різних галузях знання. Специфіка герменевтики в тому, що слово доходить до суб'єкта в перекладі на його мову, але для кожного то буде **не той самий** переклад. Чому? Тому, що суб'єкт є не механічним нагромадженням клітин живої матерії, а **унікальним** продуктом **життєдіяльності**, що утворився **неповторно** в конкретній екзистенції. Життя суб'єкта триває в складному і неоднозначному переплетенні розмаїтих природних і соціальних чинників, в основі яких лежать біологічні, психологічні, ментальні, світоглядні первні. Попри дії **загальних** природних закономірностей суб'єкт як **одиничне** не зливається із **загальним**, відрізняється від нього

саме тому, що *екзистенція* у кожного представника людського роду неповторна. *“Не той самий”* переклад трапляється тому, що почуте слово викликає в душі реципієнта такі спогади, образи і обр́ази, яких не було в інших, адже окрім слів, що лунають *зараз*, чинними є потужні фонові компоненти, взяті з потоку свідомості, з потоку буття В теперішньому бутті наявне не лише те, що усвідомлюється або раніше було усвідомлене та залишилося в пам’яті: тут є й таке, що раніше потрапило до підсвідомості і не було звідти затребуване, а тепер, ніби дочекавшись слухного моменту, швидко проникає до вербалізованого рівня втілення. А як у цьому виявляється мовна гра? Зокрема, у варіантах відбору синонімів, антонімів, метафор тощо. Суб’єкт шукає слово, відповідне для передачі задуму, і прагне передбачити реакцію на нього. Якщо вибір невдалий, буде небажана напруга чи навіть конфлікт. Фантазія може підказати хибний варіант, коли людина не знає життєвих обставин партнера, звичаїв і традицій його народу. Кажуть, що у китаєця не треба запитувати про здоров’я його дружини чи дітей, бо це ніби свідчить про недобррозичливість: мовляв, відомо, що є підстави непокоїтись...

Оскільки екзистенція людини постійно триває у незліченних стереотипних комунікативно-діяльнісних варіантах, які невблаганно повторюються з каузальною детермінацією, важливо наголосити, що водночас проявляється екзистенційно-інтенційний суб’єктний чинник. Обсяг і форму його маніфестації неможливо передбачити, так само як неможливо зауважити чи прогнозувати перебіг явленості глибинних первнів, які проб’ються крізь товщу речовинних завалів грубої матеріальності і здобудуть статусне утвердження духовної особистісної екзистенції. Саме ця унікальність, одинична неповторність сформованого морально-етичного вибору заблищить більш чи менш помітною рисочкою серед бездушного емпіричного огрому, і слово немовби виломиться з усталеної вербальної схеми, тягнучи за собою живе ество духу, провіщаючи його. У мовному спілкуванні слово виявляє невичерпну варіативність [див.: 3], у чому значною мірою утверджується не так семантична валентність, як моральна зорієнтованість суб’єкта.

Ерік Берн вважав, що гра – це серія послідовних додаткових одноманітних трансакцій із чітко визначеним та передбачуваним результатом. Ці трансакції зовні виглядають правдоподібно, але мають приховану мотивацію: це серія ходів, які маскують пастку. На його думку, ігри відрізняються від *процедур, ритуалів, проведення часу* двома головними характеристиками: 1) прихованими мотивами; 2) наявністю виграшу. Процедури бувають успішними, ритуали – ефективними, проведення часу – вигідним. Але всі вони за своєю суттю щиросердні, тобто не мають потаємного наміру; вони можуть містити елемент змагальності, але не конфлікту, їхній результат може бути неочікуваним, але ніколи – драматичним. Ігри, навпаки, можуть бути нечесними і часто характеризуються драматичним, а не просто захопливим кінцем [3, 37].

До мовної гри залучені слова, які можуть виявляти різні свої грані (валентні властивості), отже, кожне слово є неоднозначним, його смисл і наповненість залежить від взаємопов'язаності з іншими словами, тобто від контексту.

У сучасному світі відбувається *уніфікація понять*, ідеться не лише про герменевтичну сутність розуміння-глумачення конкретного поняття, а передусім про відповідну *наповненість його реальним змістом*, про віднайдення його правдивого сенсу.

Карл-Отто Апель наголошував, що філософські роздуми про мову, яка апріорно засобами власної незмінної структури гарантує інтерсуб'єктивно однозначне формулювання про стан речей, не є ні необхідними, ні можливими. “Оскільки кожен учасник комунікації уже повинен приватно припускати структуру мови, щоб висловитися про стан речей, то в цьому разі структура мови, як послідовно встановлює Вітгенштайн, не може бути висловлена і не потребує публічної дискусії: вона “показує себе” [1, 84].

Зрозуміло, успішне комунікативне вживання мови – особливо представлення і повідомлення про новий стан речей за допомогою обмеженого словникового запасу – залишалося б незбагненим також у тому разі, якби не можна було припустити ніякої (відносної) стабільності осмисленого витлумачення світу і семантичної структури мовної системи; цілком зрозуміло, що систему природної мови, передбачувану за будь-якого

взаєморозуміння, включно із саморозумінням, не можна зрозуміти [збагнути] як продукт (винахід!) людської *домовленості*. “Ясно одне: тою ж мірою, якою методично соліпсистська модель, що походить із довільного позначення внутріментальних уявлень, не може пояснити систему мови, яку це співтовариство передає і водночас є фундоване нею в інтерсуб’єктивну значущість правил вживання мови, вона так само не в змозі запропонувати модель системи, яка цілком незалежно від комунікативного вживання мови і від психічних функцій користувача мови могла би розглядатися як апіорі інтерсуб’єктивно значуща” [1, 84].

Аналогічна ситуація, створюючи стереотип буттєвості, вербалізується звичним лексичним набором буденної взаємодії, в якій знеособлюється суб’єктивна неповторність. Так буває тоді, коли взаємодія не зачіпає глибин свідомості, не потребує зосередженого контролю, бо включено механізм автоматизму, як під час виконання усталених правил гри. Усталені правила – тобто загальноновизнані, порушення яких унеможлиблює саму гру, оскільки гра – це реалізовані правила. Передбачені варіанти порушень жорстких правил – це незначні відхилення в межах парадигми, яка встановлюється (формується; зумовлюється; детермінується) стратегією запланованої діяльності. Мовна гра припускає такі лексичні варіанти, які виявляють відмінності (специфіку) інтелектуального та культурного рівня суб’єкта, а також рівень соціальної (громадянської) відповідальності. У цьому полягає принципова відмінність *мовної* гри від *гри загалом*.

Мовну гру також можна кваліфікувати за ознаками хронотопу, адже залежно від місця чи часу події актуалізуються, спрацьовують кальки-стереотипи.

У **висновку** наголосимо: у мовній грі велика роль належить сталим словосполученням (фразеологізмам), які входять до звичного сценарію як стереотипні варіанти. Для нормального перебігу мовної гри необхідна суголосність (саме суголосність, не збіг) ерудиції та мовної (і мовленнєвої) культури партнерів, як і комунікативних здатностей взагалі.

Проблеми розуміння і тлумачення (тобто аспекти герменевтики) у щоденному екзистенційному триванні можуть бути зумовлені такими чинниками: 1). елементарне невігластво, коли

у дорослої людини вельми малий словарний запас. Причини можуть бути різні, тут мова про факти, що є наслідками чогось у минулому. Вони є причинами неможливості *тенир* успішно долучитись до процесу розуміння; 2). людина стикається з новою сферою діяльності, де є багато нових для неї термінів – тобто тут є відносна неграмотність. Її долати треба лікнепом. Для цього оптимальний варіант – курси для здобуття необхідних знань; 3). обмежений кругозір, низький рівень загальної культури. Іншого варіанту, ніж наполегливе всебічне навчання, нема. Є принципова різниця між правдивим ерудитом, який має глибокі знання, і Пилипом Поверхах-Хапайком (був такий персонаж дитячої передачі: він ніколи не заглиблювався у суть речей, але прагнув бути на видноті, хизуватися).

Комунікаційному процесу шкодить бездумне вживання стереотипів і мовних покручів. Ця заувага – не вияв мовного пуризму, який можна розцінити як надмірний, тут ідеться про вдумливе і коректне користування словом. Адже оберігати людську екзистенцію від брутального вербального втручання, безкультур'я – обов'язок свідомого громадянина.

Література

1. Апель К.-О. Трансцендентально-герменевтическое понятие языка / Апель К.-О. // Вопросы философии. – 1977. – № 1. – С. 76 – 92.
2. Аристотель. Об истолковании / Аристотель ; пер. Э. Л. Радлова // Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – С. 93 – 116.
3. Берн Эрик. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. / Берн Эрик [пер. с англ.]. – СПб. : Лениздат. 1992. – 400 с.
4. Бичко І. Екзистенція / Філософський енциклопедичний словник – К. : Абрис, 2002. – 743 с.
5. Біленко Тетяна. Варіативність слова у мовній грі / Біленко Т. // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Випуск п'ятнадцятий. – Дрогобич : Вимір, 2005. – С. 74 – 83. – Бібліогр.: 83 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
7. Вітгенштайн Людвіг. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження. / Вітгенштайн Людвіг. – К. : Основи, 1995. – 311 с.

8. Дильтей В. Введение в науки о духе. Собр. соч. в : тт.. Под ред. М.В.Миаилова и Н.С.Плотникова. Т. 1. Введение в науки о духе / Пер. с нем. под ред. В.С.Малахова. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 270 – 730

9. Сартр Жан-Поль. Экзистенциализм – это гуманизм / Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А.Яковлева; Перевод. – М. : Политиздат, 1990. – 398 с.

10. Хейзинга Йохан. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. / Хейзинга Йохан. [пер. с нидерл]. – М. : Издательская группа “Прогресс”, “Прогресс-Академия”, 1992. – 464 с.

Биленко Татьяна. Герменевтические аспекты языковой игры (контекст экзистенции). Коммуникативный процесс характеризуется неисчерпаемой вербальной вариативностью, ведь слово в общении никогда не бывает нейтральным, оно всегда имеет характеристику субъекта, который его употребляет. Языковая игра – это одна из характерных черт общения, а отношение к произнесенному и услышанному в значительной степени зависит от герменевтической осведомленности.

Ключевые слова: языковая игра, герменевтика, слово, вербальное общение, модальность слова, экзистенция.

Bilenko Tetiana. Hermeneutic Aspects of a Language Game. Communicative process is characterized by inexhaustible verbal variation, for the word in communication is never neutral, it always has the characteristics of the subject who uses it. A language game is one of the most characteristic features of communication, and one's attitude to a spoken and heard word to a large extent depends on hermeneutical awareness.

Key words: language game, hermeneutics, word, verbal communication, word modality, intelligence.